

УДК 94(477):930.1(045)

М. В. Стопчак

## РЕЖИМ ІНТЕРНУВАННЯ АРМІЇ УНР У ТАБОРАХ ПОЛЬЩІ ТА РУМУНІЇ (1921–1924 рр.) В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

*У статті комплексно проаналізовано історіографічний доробок українських зарубіжних істориків щодо режиму інтернування Армії УНР у таборах Польщі та Румунії в 1921–1924 рр., охарактеризовані методологічні підходи української зарубіжної історіографії до висвітлення цієї теми. З'ясовано, що через недостатню фактологічну основу, а також партійну заангажованість багатьох діаспорних істориків, низка аспектів даної проблеми виявилися недостатньо вивченими, а деякі з них взагалі опинилися поза увагою дослідників.*

**Ключові слова:** українська військова еміграція, інтерновані, режим інтернування, історіографія, історіографічний процес.

Обставини та умови перебування інтернованої Армії УНР у таборах Польщі та Румунії протягом 1921 – 1924 рр. – важливий аспект військової історії українського народу доби Визвольних змагань. Її уважне і всебічне вивчення дозволяє зримо показати велич подвигу українських вояків. Опинившись в надзвичайно важких, подекуди навіть нелюдських умовах інтернування, козаки і старшини Української Армії не схилили голови, не піддалися зневірі. Важко переживаючи гіркоту поразки, вони в переважній більшості своїй зуміли подолати моральну пригніченість перших місяців перебування за ґратами таборів, продемонстрували незгасиму віру в неминучість відновлення соборної і самостійної України.

Історія української військової еміграції доби Визвольних змагань, в т.ч. режим інтернування вояків Армії УНР у польських та румунських таборах у 1921–1924 рр., як її складова частина, досліджуються вже декілька десятиліть, особливо активізувавшись зі встановленням незалежності України. Створено чимало монографій, статей, захищено низку кандидатських і докторських дисертацій. Усе це зумовлює необхідність історіографічного осмислення всієї сукупності праць із цієї проблематики, особливо публікацій українських зарубіжних авторів, тим паче, що й до цього часу серед сучасних вітчизняних та зарубіжних фахівців ще остаточно не подолані розходження в оцінках діяльності української військової еміграції, в т.ч. і в “таборовий” період. До того ж, існують намагання частини вітчизняних істориків некритично запозичувати й використовувати оцінки й висновки українських зарубіжних авторів щодо обставин перебування інтернованої Армії УНР у польських та румунських таборах протягом 1921 – 1924 рр., політики Уряду УНР в екзилі щодо інтернованих українських вояків.

Українську зарубіжну історіографію досліджуваної теми умовно можна поділити на два періоди: 1) роки між двома війнами (1921 – 1939 рр.); 2) повоєнний період (1945 р. – до сьогодні).

Варто зауважити, що важкий психологічний стан, у якому опинилась Армія УНР після поразки державотворчих змагань українського народу 1917 – 1921 рр., складні умови її перебування у таборах для інтернованих не сприяли появі у 20-х рр. XX ст. серйозних аналітичних праць, у яких би всебічно досліджувались всі обставини її інтернування, його наслідки. Переважно друкувались невеликі публікації, які містили окремі факти, або епізоди з життя інтернованих українських вояків. Так, у 1922 р. була видрукувана невелика брошура полковника Г. Чижевського, у якій він описав не лише бойовий шлях, а й труднощі “табірного періоду” однієї із славетних дивізій Армії УНР – 3-ої Залізної дивізії, що опинилася в польському таборі в Каліші [1]. Окремі фактичні дані про побут інтернованих вояків викладені у брошурі, присвяченій діяльності школи українських пластунів у таборі для інтернованих в Щепійорно (Польща) [2].

Цікавий фактологічний матеріал про обставини перебування вояків Армії УНР у Польщі міститься у памфлеті Р. Сушка “Хто вбив полковника Отмарштайна” [3]. Окрім інших аспектів, у публікації йдеться й про важкі умови утримання інтернованого українського війська у польських таборах. Матеріал супроводжувався зображенням схеми розташування табірних будівель.

Важливу інформацію щодо працевлаштування інтернованих українських вояків у Польщі у 1922 – 1925 рр. подає у своїй брошурі колишній начальник контррозвідки УНР в екзилі М. Чеботарів [4]. Про складні умови перебування козаків у таборах для інтернованих свідчить й публікація М. Стечишина “Щепіорнський військовий цвинтар”. Висвітлюючи історію впорядкування зазначеного цвинтаря як “пантеону мучеників за державну незалежність і волю України”, автор констатує, що важкі умови життя таборитів вже з середини 1922 р. значно збільшили смертність серед них у таборах Каліша і Щепійорно. “Безжальна рука смерті, – пише М. Стечишин, – підкошувала в обох таборах молоді, завзятою боротьбою пошарпані сили інтернованої Армії Української й складала їх на чужій землі, в темних, сирих могилах, далеко від рідних осель.

Росли все нові й нові могили українські. Все частіше і частіше лунали на Щепіорнському цвинтарі жалібні співи над свіжими могилами борців за волю України, все густіше і густіше линули до неба гарячі молитви за спокій їхніх душ і скроплювалася земля свіжа сльозами товаришів тяжкого бойового шляху” [5, с. 157].

Публікація М. Стечишина містить карту-схему околиць місцевості Щепійорно з вказівкою розташування тут табору для інтернованих, а також план військового цвинтаря після впорядкування його заходами української станиці.

У 30-х рр. XX ст. порівняно з попереднім десятиріччям кількість публікацій з досліджуваної проблеми значно збільшується. Переважну більшість цих публікацій становили спогади безпосередніх учасників тих подій, що зумовлювало їхню цінність. Разом з тим, рівень аналітичного осмислення матеріалу, що викладався у спогадах, був невисокий, багато важливих аспектів залишались поза увагою авторів, нерідко превалювали суб'єктивні оцінки, на що звертали увагу тогочасні воєнні історики. Зокрема, український воєнний історик Осип Думін (псевдонім Антін Крезуб) ще у середині 30-х рр. XX ст. зазначав, що з-поміж написаного лише дуже незначна кількість споминів, надрукованих у Галичині, варті уваги, що багато мемуаристів “не досконаляться ні щодо змісту, ні щодо способу представлення” своїх мемуарів [6, с. 2]. Цей висновок можна віднести і на рахунок мемуарних матеріалів, що друкувались в інших видавничих центрах. Разом з тим, серед мемуарів були праці, які мають значну історіографічну цінність для дослідження проблеми перебування вояків Армії УНР у таборах для інтернованих. Вони писались, як правило, колишніми старшинами – керівниками військових підрозділів Української Армії, які мали високий фаховий рівень, спирались при цьому не лише на власні спогади, а й на значну документальну базу. Серед таких авторів варто відзначити підполковника Г. Порохівського – командира 2-ї кулеметної бригади 3-ої Залізної дивізії, яка однією з перших була інтернована у таборах Румунії. Згодом Г. Порохівський став одним з лідерів української військової еміграції в Румунії. Його спогади вирізняються не лише наявністю значного фактологічного матеріалу, а й вдумливим аналізом багатьох аспектів перебування інтернованого війська УНР у румунських таборах [7]. Зокрема, в його працях підмічена одна з особливостей інтернування контингенту українських вояків у Румунії, а саме: постійна зміна їх дислокації. Спочатку це було місто Брашов, далі – Орадя-Маре, згодом – Фегераш, який був останнім місцем осідку українських інтернованих на румунській території. Г. Порохівський у своїх спогадах досить детально описав самі табори для інтернованих (“Читацуй” і “Бартоломея” у Брашові, “Кастел” у Орадя-Маре, “Рада негру” у Фегераші), їх контингент, умови інтернування. З його праць випливає, що уряд Румунії вже на початку інтернування створив у всіх таборах більш-менш прийнятні умови для побуту українських військовиків, надавав їм посильну матеріальну допомогу. У таборах паралельно з румунською адміністрацією діяла українська адміністрація, при цьому румунські чиновники не втручались у стосунки між таборитами. Таке становище полегшувало зв'язок інтернованих з дипломатичною місією УНР в Румунії, а через неї з вищим командуванням Армії УНР.

У спогадах Г. Порохівського описані й ті труднощі, з якими довелося зіштовхнутись інтернованим воякам-українцям в Румунії, особливо на початку інтернування. Строкатий склад контингенту таборів за політичними, соціальними, етнічними параметрами зумовлював політичні чвари, непорозуміння, суперечності, взаємозвинувачення, призводив до напруженості у взаєминах. На морально-психологічному стані людей негативно відбивалась й їх відірваність від Батьківщини, тривога за долю рідних і близьких. “З розпуки, а може й тому, що за часи війни нерви звикли до сильних переживань, – пише Г. Порохівський, – деякі старшини шукали розваги та забуття в чарці, другі – прийняли за кокаїн, карти, спіритизм, гіпнотизм, дрібні сварки. Незадоволення всім і собою панувало у “Читацуй” [8, с. 60]. Але особливо гнітила таборитів потреба постійного пошуку можливостей працевлаштування, щоб хоч в якійсь мірі полегшити своє злиденне існування. Г. Порохівський описує конкретні заходи, до яких вдавалась українська таборова адміністрація, дипломатична місія УНР в Румунії з метою добитись від румунського керівництва дозволу на вільне працевлаштування інтернованих. Завдяки цим заходам вже наприкінці 1921 – початку 1922 р. таборити отримали можливість влаштуватись на роботу до міських комунальних служб, на будівництво, робітниками різних фабрик. При цьому Г. Порохівський зауважує, що румунська влада, користуючись складними побутовими умовами українських вояків у таборах для інтернованих, на початку 1922 р. сама вдалась до їх активного використання на різних роботах. Умови праці вояків були дуже тяжкими, адже їх переважно використовували на роботах, які потребували значного фізичного навантаження – на вугільних копальнях, прокладці залізничних колій, засипанні окопів, польових роботах. “Брутальність, бруд, спека або дощ – все це дуже негативно впливало на настрої” [9, с. 85], – зазначає автор. Становище працюючих погіршувало й те, що румунські роботодавці, користуючись незнанням мови колишніми українськими вояками, відсутністю у них дієвого соціального захисту, погано харчували робітників, нерідко порушували умови контрактів, відмовляли їм у виплаті обумовленої у контрактах суми грошей. Особливо це стосувалося невеликих груп працюючих, які не могли себе захистити. Така ситуація, зазначає Г. Порохівський, зберігалась й після того, як інтерновані перейшли на цивільний стан, і зникла лише після того, як вони опанували румунську мову, здобули певний фах і опинились під захистом профспілок [9, с. 85].

Спогади Г. Порохівського містять й інформацію про долю інтернованих українських вояків після того, як у вересні 1923 р. румунська влада вдалась до закриття таборів. Згідно наведених ним даних більшість рядових козаків залишались на місцях їх попередньої праці в Румунії, об'єднуючись в українські робочі артілі. В Румунії осіла й більша частина старшин – близько 60%. Водночас, частина старшин (17%) виїхала в сусідні країни – переважно до Чехословаччини (22 чоловіка), де урядом цієї країни надавалась значна підтримка колишнім інтернованим. До Польщі виїхало 13 старшин, Болгарії – 4. Австрії – 1. Близько 11% старшин (26 чоловік) повернулося до УСРР, але 14 з них повернулося з метою продовжувати визвольну боротьбу, а 12 – з повинною [10, с. 75–76].

Серед спогадів 30-х рр. XX ст., написаних колишніми вояками-інтернованими, заслуговує на увагу публікація підполковника А. Марущенка-Богдановського про початковий період табірної життя одного з військових формувань Армії УНР – 1-го Лубенського полку ім. Максима Залізняка, командиром якого й був підполковник. Вигляд табору у польському місті Вадовиці, куди прибув полк, справив на вояків гнітюче

враження, зазначає автор. "Перед нашими очима, – пише він, – стало 25 – 30 чорних, сумних як труни, будівель бараків на просторі двох десятин. Весь простір було обнесено навколо мільчастим дротом з будками для вартівників [11, с. 216]. Умови проживання в таборі були важкими: "Всі бараки дощані, напівтемні; вітер дув до них, де хотів, – зазначається у праці. – Сам табір лежав у котловині на північній частині міста. Погода тут мінялася по декілька разів на день з причини близьості гір.

Видано було всім мешканцям табору паперові матраци, в яких солома була така стерта нашими "попередниками", що жадна січка не годна була так дрібно посікти" [11, с. 217]. Поганим було і харчування. "Козакам спочатку давали конину, – пише автор, – але інтервенція у Варшаві примусила адміністрацію табору давати волове "м'ясо" [11, с. 217]. Лише під кінець 9-місячного перебування у Вадовицькому таборі "їжа зробилася значно кращою" завдяки тому, що українська адміністрація табору перебрала на себе її готівку.

Разом з тим, А. Марущенко-Богдановський зазначає, що важкі умови проживання не зламали дух інтернованих вояків. Всі українські частини, пише він, зберегли свою "адміністративно-організаційну цілість", навели порядок у своїх підрозділах, що забезпечило, наскільки це було можливо в умовах табору, прийнятне життя для інтернованих таборитів [11, с. 217].

Певною мірою табірна проблематика в міжвоєнний період розглядалася й у монографічних дослідженнях. На жаль, автори єдиної узагальнюючої праці військово-історичного характеру "Історія українського війська", перше видання якої було здійснено у 1936 р., обійшли проблему перебування вояків-українців у таборах для інтернованих в країнах Центральної Європи. На сторінках монографії ми знаходимо лише згадку про факт їх інтернування у таборах Польщі та Чехословаччини [12, с. 567, 568].

У 1942 – 1943 рр. вийшла з друку тритомна праця відомого українського діяча – колишнього прем'єр-міністра уряду Директорії УНР І. Мазепи "Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921". Але її автор, перебуваючи в еміграції, не мав змоги користуватись архівними джерелами, тому обставини перебування Армії УНР у таборах для інтернованих висвітлюються ним досить коротко: лише за перший рік еміграції (листопад 1920 – листопад 1921 рр.). Висновки про становище інтернованих робились на підставі інформації, яку І. Мазепа отримував від урядовців, військових та партійних керівників, які опинившись в еміграції, безпосередньо контактували з таборитами. Серед них – М. Омелянович-Павленко, М. Шадлун, П. Феденко та ін. Характеризуючи перший, один з найтяжчих місяців інтернування українських вояків, І. Мазепа цитує генерала М. Омеляновича-Павленка, який під час зустрічі у Тарнові "оповідав, що військо голодує, і є багато хворих. Люте цинга (Скорбут). Через тяжкі умови життя багато вояків утікає, хто куди може. Армія зменшується: із 30000 вояків, що перейшли Збруч, лишилися тільки коло половини, із них до 5000 старшин. У війську велике невдоволення Петлюрою і урядом" [13, с. 462].

Не покращилось становище інтернованих і після підписання польсько-радянського договору у Ризі у березні 1921 р. Навпаки, зазначає І. Мазепа, воно погіршилось. "Голодування вояків по таборах, а також урядовців у Тарнові було звичайним явищем" [13, с. 447], – пише автор. Важкі побутові умови при цьому супроводжувались зневажливим ставленням колишніх союзників до таборитів. "В Ланцуті, – цитує І. Мазепа уривок з листа П. Феденка від 22.03.1921 р., – за 1920 і початок 1921 р. поховано більше 2000 українців! Балакав з військовими. Жаліються на все та це й зрозуміло. Годують погано, поляки-союзники поведуться недостойно, принижують гідність людини і українця. Правительство... козакам не присилає нічого, хоч могло це зробити. Ні інформацій, ні книг" [13, с. 447]. Внаслідок такої ситуації, зазначає І. Мазепа, "українські вояки в таборах, а також урядовці в Тарнові та Ченстохові почали рятувати себе самотужки" [13, с. 447]. Багато молоді виїхало в інші країни – в Чехію, Німеччину, Францію. Як результат, констатує автор, "організоване політичне життя державного центру Української Народньої Республіки на еміграції завмирало" [13, с. 447].

Аналіз довоєнної української зарубіжної історіографії з досліджуваного питання варто завершити фундаментальною працею професора Українського Вільного Університету С. Наріжного "Українська еміграція", яка безумовно є важливим джерелом для вивчення історії української військової еміграції. Звісно, головним її завданням було дослідження культурно-просвітницької діяльності української еміграції в період між двома світовими війнами, тому особливості режиму інтернування українських вояків у місцях їх осідку, труднощі, яких вони зазнавали у таборах для інтернованих, не стали предметом спеціального розгляду дослідника. Поза увагою автора взагалі залишилась історія української політичної еміграції в Румунії, значну частину якої складала саме військова еміграція. Тим не менш, певний фактологічний матеріал щодо умов таборового життя інтернованих вояків Армії УНР у Польщі в праці С. Наріжного безумовно є. Так, дослідник перераховує конкретні польські міста, у яких розміщувались табори для інтернованої наддніпрянської армії, наводить дані про чисельність української еміграції у Польщі, в т.ч. і військової [14, с. 33], називає окремі військові формування, які розташовувались у польських таборах, дає характеристику деяким з них. Зокрема, автор звертає увагу на непристосованість і відповідно важкі умови проживання українських вояків у таборі Стрілково (в іншій інтерпретації – Стшалково). Цей табір, зазначає С. Наріжний, "був вибудований на рівному полі, де не було ні річки, ні дерев, т. щ. вліті тут була неймовірна спека, а зимою страшні холода з вітрами. Дощані бараки й землянки, в яких мешкали інтерновані, були обведені кількома рядами дротів і охрещені "бараками смерті" [14, с. 42]. На думку автора, погіршували перебування інтернованих українських таборитів й наявність у таборі представників російських військових формувань, оскільки співжиття з ними призводило до гострих суперечок [14, с. 42].

Не менш важливими для розуміння умов та обставин перебування українських вояків у таборах є роздуми С. Наріжного про погляди та настрої інтернованих, інформація про діяльність багатьох військових діячів, що також перебували за дротами. Разом з тим, дослідник у своїй праці з жалем констатує, що у

міжвоєнній зарубіжній історіографії міститься надто мало матеріалів про історію таборового життя інтернованої Армії УНР. З метою усунути ці недоліки автор розпочав роботу над другою частиною своєї монографії. Однак вона не була закінчена в зв'язку із смертю історика. Тому видана лише у 1999 р. видавництвом імені О. Теліги зазначена частина цієї праці торкається вищезазначеної проблеми лише фрагментарно, не даючи про неї цілісного уявлення [15].

Подальше вивчення та наукове опрацювання окресленої теми українськими зарубіжними дослідниками продовжилось у повоєнний період. Перш за все, варто виділити видання енциклопедичного характеру. Зокрема, в "Енциклопедії українознавства", що почала видаватись, починаючи із 50-х рр. XX ст., міститься інформація про місця осідку та умов перебування інтернованої Армії УНР після залишення нею теренів Батьківщини [16]. Звертається увага на досить суттєву різницю щодо побутових та матеріальних умов для інтернованих у таборах Польщі та Чехословаччини: у польських вони були значно гіршими [16, с. 3120–3121]. Подібна інформація наведена й в "Українській загальній енциклопедії" [17]. Але в цілому, опубліковані у цих виданнях матеріали мали загальноінформаційний характер, майже не містили оцінок та висновків. До того ж, в енциклопедичних виданнях практично була відсутня інформація про табірний період війська УНР в Румунії.

Поряд з енциклопедичними виданнями, у повоєнний період з'являється низка видань монографічного характеру, які більш глибоко висвітлюють досліджувану проблему. Серед їх авторів відомі політичні та військові діячі, які після поразки Визвольних змагань 1917 – 1921 рр. разом з Армією УНР вийшли на еміграцію. Зокрема, варто виділити праці П. Феденка "Український рух у XX столітті" та "Ісак Мазепа – борець за волю України". У першій з них автор наголошує на важкому психологічному стані вояків Армії УНР на початковій стадії еміграції. "Серед наддніпрянської еміграції, – пише він, – поширилась безнадійність. Ці настрої поглиблювало нудне, голодне життя в польських таборах, де були інтерновані українські козаки і старшини" [18, с. 255]. У другій своїй праці П.Феденко звертає увагу на той факт, що умови перебування інтернованих українських вояків нерідко залежали від того, який вектор зовнішніх відносин вибудовувало польське керівництво із своїми сусідами, зокрема УСРР. Після укладання Ризького договору 1921 р. ці умови значно погіршилися. "Старшин та козаків армії УНР, інтернованих у таборах Польщі, – зазначає автор, – поставлено в дуже тяжке положення: людям, що хоробро билися не тільки за Україну, але й в рішальний момент у 1920 році допомогли Польщі відбити атаку совєтської армії на Варшаву, польський уряд відмовляв навіть достатнього харчування. Ослаблені голодом, інтерновані українці нездужали і умирали. Хто мав ще силу, той тікав у Чехословаччину або в Німеччину; багато інтернованих набралися тяжких недуг" [19, с. 104].

Заслужовують на увагу праці й інших авторів – Ю. Артюшенка, О. Вишівського, М. Старовійта, О. Удовиченка, В. Сім'янцева. Кожен з них, пройшовши табори для інтернованих, залишив власні спогади про цей непростий період в історії Армії УНР. "Жалюгідними" назва умов перебування українських вояків в польських таборах О. Вишівський, наголошуючи, що наше вояцтво там "покутувало не свої гріхи" [20, с. 91]. Про голодування українських військовиків у польському таборі Пікуличі пише старшина Запорізької дивізії Ю. Артюшенко. "Вояцтво, – зазначає автор, – жило таборовою зупою і малюсінкими кусничками хліба, що його розважували саморобною дерев'яною вагою – до шнурочків на коромислі прив'язувалось два загострених патички, які встромлялися в куснички хліба" [21, с.81]. Взагалі, про погане харчування, особливо на початку таборового етапу, пишуть практично всі автори. Воно супроводжувалось іншими негараздами побутового характеру, що погіршувало і без того тяжкі умови існування українських вояків. Зокрема, про вкрай погані житлові умови у таборі для інтернованих у Вадовицях йдеться у спогадах М. Старовойта – майора 4-го кінного полку Армії УНР. "Умови життя в тому таборі пам'ятаю дуже добре, – пише автор. – На двоповерхових нарах, зроблених із самих дощок, не було навіть чим укритися: приходилось одною полою плаща криватися, а другу під себе стелити. Годували якоюсь баландою та сахариною. Від цього останнього нирки працювали досить нерегулярно, так що ті, що спали на нижніх нарах, часто прокидалися "скроплені" тими, що спали нагорі. Щоб рятуватися від голоду, різали коней, що їх було приділено для обслуги кухні" [22, с. 9].

Відсутність нормальних умов для проживання у Вадовицях засвідчує у своїх спогадах і бунчужний Армії УНР В. Сім'янцев. "Поляки годували наших інтернованих стухлими стрючками і гнилою кониною, – згадує автор. – Такого "харчу" не те, що їсти не можна, а стяти біля нього було тяжко... Дезинфекція і купання... виглядали так. Нам казали роздягтися до останньої нитки... Заганяли до бараку, де під "дощиком" треба було митися. Того "дощику" було стільки, що мила не можна було змити. Отаких замазаних милом і брудом гнали до іншого бараку" [23, с. 754–755].

Не маючи часто елементарних умов для проживання, інтерновані вояки потерпали й від свавілля місцевої адміністрації. Один з інтернованих вояків у польському таборі Каліш В. Прохода у своїй праці "Записки непокірливого" наголошував, що польська адміністрація як з рядовими вояками, так і зі старшинами поводитися грубо. "Часто було чути такі епітети як "пся крєв – петлюрівські гайдамаки". Автор також звертає увагу на напівголодне існування українських таборитів, весь раціон яких із загальної кухні складався із "півкілограма глевкого хліба та літра юшки", та подекуди "заіржавілих оселедців" [24, с. 424].

Публікації вищезазначених авторів безумовно свідчили про те, що перебування інтернованих вояків Армії УНР у таборах було надзвичайно складним. Водночас варто зазначити, що значна частина публікацій повоєнного періоду з окресленої проблеми була однотипною. Поза увагою авторів залишалось чимало аспектів таборового життя. Серед них – чисельність інтернованих у таборах, наслідки інтернування, їх вплив на фізичний та психічний стан таборитів. Майже не було інформації про форми трудової діяльності

інтернованих, особливо членів їх сімей. Після виходу із друку у 30-ті рр. XX ст. спогадів Г. Порохівського, практично припинились публікації про перебування інтернованих вояків УНР у таборах Румунії. Лише епізодично згадувалась діяльність Української Військової Ліквідаційної Комісії, інших громадських організацій у справі захисту прав інтернованих. Як виключення, можна назвати невелику брошуру М. Садовського “Микола Ковальський (1885 – 1944)”, присвячену пам’яті останнього голови Українського Центрального Комітету у Польщі. У публікації відзначається невтомна подвижницька праця М.М. Ковальського по захисту прав інтернованих вояків. Попри спротив, а то й вороже ставлення польських урядовців, він допомагав влаштовуватись на роботу групам вояків з таборів, прилаштовував на навчання до шкіл молодих людей, домагаючись для них стипендій [25, с. 9–10]. Його смерть у німецькому концтаборі Дахау в грудні 1944 року була великою втратою для української політичної еміграції [25, с. 10].

Однією з останніх праць, в яких була зроблена спроба усунути деякі вищезазначені недоліки у висвітленні окресленої проблеми, стали спогади О. Семмо “Хроніка”, що вийшли друком у 1987 р. у Канаді. Будучи одним з редакторів та видавців журналу “Наша зоря”, він пройшов через польські табори Ланцут, Стшалково, Каліш, Щепійорно, залишивши важливу інформацію про режим інтернування українських вояків. Як й інші автори, О. Семмо змальовує надзвичайно важкі умови життя українських таборитів, зазначаючи, що морозні зими, відсутність одягу, взуття, палива нерідко призводили до загибелі людей. “Зима того року (1921 – М.С.) була люта, мороз скакав довкола сорока градусів Цельсія, – занотовує до свого записника автор, перебуваючи у таборі Стшалково. – В командатурі тила, в бараці на нарах замерз на смерть полковник Сіполь. В блоку “А” у одній матері, коло грудей замерзла на смерть мала дитина” [26, с. 244–245]. Все це супроводжувалось жажливим харчуванням, яке часто складалось із баланди з мерзлої капусти. “Зваривши її, – згадує О. Семмо, – її треба як найскоріше десь вилити геть – бо вона смерділа так, що люди одвертали носа уже пів кілометра од того місця, де її варили” [26, с. 245].

Цікавими є спостереження автора про способи заробляння коштів українськими таборитами, особливо тими, хто не брав участі в роботах поза межами таборів, а залишався на їх території. Зокрема, жінки вишивали рушники, скатертини, серветки з полотна і кольорових ниток, що їх завозила до таборів Американська Організація Християнської Молоді (УМКА). Згодом таку продукцію почали таємно продавати в польські міста і села. Приносило прибутку і виготовлення чоловіками цигарок завдяки пронесеному “через дріт” тютюну та гільзам [26, с. 254–255]. “Потреба грошей багатьох робила мистцями, – констатує О. Семмо. – Он хтось почав з кавалків картону, соломи та кольорового паперу робити “шкатулки” (настільні коробки)... Намисто, ланцюжки, сережки, навіть цілі пояски з коров’ячих кісток – і цей товар має великий попит у польських селах” [26, с. 255]. Дехто заробляв, малюючи для селян картини.

Заслугує на увагу й спостереження О. Семмо за настроями, які панували у середовищі інтернованих вояків на завершальній стадії їх перебування у польських таборах. Він зазначає, що поразка Другого Зимового походу, невпевненість у майбутньому породжували у частини таборитів песимістичні настрої, безнадійність. Дехто заливав тяжкі думи горілкою, частина записувалась в “репатріанти”. Таких, пише автор, було небагато, “але на жаль “слабодухість” почала сягати трохи вище і вже добралася до полковників” [26, с. 261].

Варто зазначити, що у 80-ті рр. XX ст. починають друкувати джерела до новітньої історії України вчені української діаспори. Зокрема, ними було здійснено друк багатотомного документального видання “Українська революція”, другий том якого присвячений добі українських Визвольних змагань 1917 – 1921 рр. З огляду на проблематику даного параграфу, для нас інтерес складає такий документ як “Довідка Української Військової Ліквідаційної Комісії в РПГ” від 22 січня 1921 р. до Міністерства Справ військових, у якій йдеться про конкретні заходи Комісії з метою розташування і розселення інтернованих вояків Армії УНР у Польщі, облаштування їх побуту [27, с. 420–423]. Окремі факти щодо становища українських вояків у польських таборах містяться й у низці інших документів: органів влади країн осідку інтернованих, екзильного Уряду УНР, таборових адміністрацій тощо. Але для цільної уяви про умови інтернування українських вояків у таборах Польщі такого роду документів у збірнику все ж відверто замало.

Узагальнюючи викладений матеріал, можемо зазначити, що обставини перебування інтернованої Армії УНР у таборах Польщі та Румунії безумовно знайшли своє відображення в українській зарубіжній історіографії. На відміну від радянських людей, відгороджених від європейського світ “залізною завісою”, закордонний читач отримав можливість ознайомитись із великою кількістю різноманітних публікацій з окресленої проблематики, зрозуміти, в яких важких, часто нелюдських умовах опинились захисники української державності після поразки Української революції 1917–1921 рр. Їх постійними супутниками стали голод, холод, відсутність елементарних побутових умов, нерідко зневага адміністрацій таборів для інтернованих. Водночас варто зауважити, що попри значний інтерес українських зарубіжних дослідників до цієї проблеми, її вивчення не набуло комплексного характеру. При її висвітленні переважали спогади, які торкалися лише окремих аспектів табірної життя і побуту інтернованих вояків-українців. Майже були відсутні праці синтетичного характеру з даної проблеми. В результаті її висвітлення набуло рис фрагментарності. Поза увагою дослідників залишилась низка важливих аспектів проблеми. Серед них – порівняльна характеристика умов інтернування українських вояків у таборах країн Центральної Європи, в першу чергу, польських та румунських. Відсутній аналіз наслідків інтернування (дезертирство, репатріація). Епізодично розглядалась діяльність Державного Центру УНР, Української Військової Ліквідаційної Комісії, українських військово-санітарних установ з метою полегшити побут таборитів. Практично не проаналізовано вплив економічної кризи в Польщі на початку 1921 р. на погіршення становища інтернованих. Суперечливою

залишалась інформація про чисельність української військової еміграції у таборах Польщі та Румунії. Спроби усунути зазначені недоліки були здійснені істориками незалежної України.

#### Джерела та література

1. Чижевський Г. Коротка історія 3-ої Залізної дивізії. 1919 – 1. VI. 1922 / Г. Чижевський. – Каліш, 1922. – 56 с.
2. Школа Вкраїнських пластунів у таборі Щипіорно в Польщі. – Щипіорно, 1923. – 50 с.
3. Сушко Р. Хто вбив полковника Отмарштайна / Р. Сушко. – Прага, 1933. – 74 с.
4. Чеботарів М. Невдала реабілітація Сушка-убійника (з приводу книжки Романа Сушка “Хто вбив полковника Отмарштайна”) / М.Чеботарів. – Б.м., 1923. – Ч. 1. – 86 с.
5. Стечишин М. Щепіорнський військовий цвинтар / М. Стечишин // За державність (матеріали до історії Війська Українського). – Каліш, 1930. – 36. 2. – С. 151–183.
6. Думін О. Пора працювати зорганізовано / О Думін // Літопис Червоної Калини. – 1937. – № 9. – С. 2–3.
7. Порохівський Г. Українська військова еміграція в Румунії / Г. Порохівський // Табор. – Каліш. – 1930. – Кн. 13. – С. 57–68; 1931. – Кн. 16. – С. 74–90; 1932. – Кн. 17. – С. 71–78.
8. Порохівський Г. Українська військова еміграція в Румунії / Г. Порохівський // Табор. – Каліш. – 1930. – Кн. 13. – С. 57–68.
9. Порохівський Г. Українська військова еміграція в Румунії / Г. Порохівський // Табор. – Каліш. – 1931. – Кн. 16. – С. 74–90.
10. Порохівський Г. Десять років на еміграції / Г. Порохівський // Табор. – 1931. – Кн. 15. – С. 69–80.
11. Марущенко-Богдановський А. Матеріали до історії 1-го Лубенського імені запорізького полковника Максима Залізняка полку / А. Марущенко-Богдановський // За державність. – Варшава, б.р. – 36. 9. – С. 206–225.
12. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / за ред. І. Крип'якевича, Б. Гнатевича, З. Стефаніва та ін. – Львів, 1992. – 712 с.
13. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921 / І. Мазепа. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.
14. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома Світовими війнами / С. Наріжний. – Прага, 1942. – Ч. 1. – 604 с.
15. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919 – 1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої) / С. Наріжний. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – 272 с.
16. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина: У 10-ти т. – Париж – Нью-Йорк: Молоде життя, 1976. – Т. 8. – С. 2800–3200.
17. Українська загальна енциклопедія: Книга знання. У 3 т. – Львів – Станіслав – Коломия, б.р. – Т. 3. – 743 с.
18. Феденко П. Український рух у XX столітті / П. Феденко. – Лондон: Наше слово, 1959. – 267 с.
19. Феденко П. Ісак Мазепа – борець за волю України / П. Феденко. – Лондон: Наше слово, 1954. – 228 с.
20. Вишівський О. Повстанський рух і отаманія / О. Вишівський. – Дітройт – Мічиген: Капітула Відзнаки Залізного Стрільця, 1973. – 109 с.
21. Артюшенко Ю. Події і люди на моєму шляху боротьби за державу 1917 – 1966 / Ю. Артюшенко. – Чикаго: На чужині, 1966. – 221 с.
22. Старовіт М. У Листопадовому рейді (спогади учасника) / М. Старовіт. – Б.м., 1968. – 55 с.
23. Сім'янець В. У Польщі за дротами (Роки 1920 – 1932) / В. Сім'янець / Визвольний шлях. – 1968. – Кн. 6. – 795 с.
24. Прохода В. Записки непокірливого / В. Прохода. – Торонто: Пробоєм, 1967. – Кн. 1. – 434 с.
25. Садовський М. Микола Ковальський (1885 – 1944) / М. Садовський. – Нью-Йорк – Торонто: Накладом Марії з Кіцків Ковальської, 1954. – 16 с.
26. Семмо О. Хроніка / О. Семмо. – Вінніпег – Канада, 1987. – 389 с.
27. Українська революція: документи. 1919 – 1921 / Українська вільна академія наук у США; ред. Т. Гунчак. – Нью-Йорк, 1984. – Т. 2. – 478 с.

#### **Stopchak M. V. The regime of Ukrainian National Republic army internment in Poland and Romanian camps (1921–1924) in Ukrainian foreign historiography works**

*The article deals with the complex investigation of Ukrainian foreign historiography works devoted to the regime of Ukrainian National Republic Army internment in Poland and Romanian camps in 1921–1924. The methodological principals of Ukrainian foreign historiography connecting with the subject matter are characterised. The author comes to the conclusion that deficit of facts and political commitment of many Diaspora historians caused insufficient researching many aspects of this problem or even eliminating them from the scientific field.*

**Key words:** *Ukrainian military immigration, interned, the regime of internment, historiography, historiography process.*

#### **Стопчак Н. В. Режим интернирования армии УНР в лагерях Польши и Румынии (1921–1924) в интерпретации украинской зарубежной историографии**

*В статье комплексно проанализирована украинская зарубежная историография, касающаяся режима интернирования Армии УНР в лагерях Польши и Румынии в 1921–1924 гг., охарактеризованы методологические подходы украинских зарубежных историков при освещении этой темы. Сделан вывод о том, что из-за узкой фактологической базы, а также партийной заангажированности многих диаспорных историков, ряд аспектов данной проблемы были изучены поверхностно, а некоторые из них вообще оказались вне поля зрения исследователей.*

**Ключевые слова:** *украинская военная эмиграция, интернированные, режим интернирования, историография, историографический процесс.*